

A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága

KISS JENŐ*

1.

A konferencia programja már önmagában is világosan jelzi, mennyire változatos, sokféle az a közeg, amelyben a Kárpát-medencei magyarság és nyelve él (nem beszélve a világ többi részén élő magyarságról). A szóban forgó közeg azonban nemcsak változatos, hanem folyamatosan változó is. S bizony a globális, a regionális és a helyi változások, így például a nemzetközi egyezmények, a kormányváltások, nyelvtörvények, nyelvtörvény-módosítások, oktatásügyi rendeletek, a napi politikának a pillanatnyi széljárás szerinti módosulásai, nemkülönben Magyarország sikeressége vagy sikertelensége – az anyanyelvi nyelvhasználat szempontjából, közvetve és közvetlenül – a magyarságnak elsősorban a kisebbségi közösségeit érintik.

2.

Az alábbiakban nagyrészt tézisszerűen fogalmazom meg azokat a szociolingvisztikai/társasnyelvészeti axiómákat, amelyek a vizsgált témakör szempontjából alapvető fontosságúak. Hangsúlyozom: a magyar nyelvtudomány – különösen az utóbbi negyedszázad folyamán – a szóban forgó területen számos olyan, részben tudományközi korpusz-építő, elemző és szintetizáló eredményt mutat fel, amely eredmények önmagukért beszélnek, egyszersmind alkalmazás után kiáltanak – különös tekintettel a nyelvstratégiai területre. A munkát e téren tehát

* A szerző nyelvész, az ELTE egyetemi tanára, az MTA rendes tagja.

nem elkezdni, hanem folytatni, illetőleg a belőlük következő tanulságokat mielőbb alkalmazni kell a magyar nyelvközösség jól felfogott érdekében.

1. A nyelv nemcsak ontológiai értelemben megkerülhetetlen, hanem társadalmi szempontból is alapvetően fontos. Az azonban csak mintegy fél évszázada világos, hogy vannak bizonyos társadalmi problémák, amelyek a nyelvhasználati vonatkozások figyelembe vétele nélkül megoldhatatlanok. Ezt a tényt sajnos értelmiségi körökben sem sikerült még az elvárható mértékben tudatosítani. Ameddig ez így marad, nehezen jutnak el – ha egyáltalán eljutnak – ezek a fölismerések a különböző szinteken dolgozó döntéshozókig. Márpedig ha ez így marad, ennek negatív társadalmi következményei lesznek továbbra is.

2. Nyelvstratégiára szükség van. Éspedig explicit, korszerű, rugalmas nyelvstratégiára van szükség. Olyanra, amely a magyar nyelvközösség egészére kiterjedően számba veszi az anyanyelvhasználattal összefüggő helyzetet, az anyanyelv állapotát és a teendőket. S amely az anyanyelvi jövő érdekében szükséges tennivalókat megfogalmazza. Olyanra, amely a magyarországi nemzeti kisebbségek anyanyelvének védelmére vonatkozó intézkedési tervet is tartalmaz.

Nemcsak azért fogalmazok ilyen határozott egyértelműséggel, mert a magyar esetében ott van a pozitív történelmi példa (a reformkorra gondoljunk). Még csak azért sem, mert mai példák sora (a finn, az észt, a svéd, a lengyel, a francia, a katalán, az ír, a velszi és a dél-tiroli) is a mondottakat igazolja. Magyar nyelvstratégiára azért van szükség, mert a magyar nyelvközösség s ennek következtében a magyar nyelv is *olyan helyzetben* van, amilyenben van. Abban tudniillik, hogy világosan elkülönülnek a magyarnak mint anyanyelvnek a használati lehetőségei és jövőbeli kilátásai. Magyarországon él egy tömbben az itt immár 1116 éve folytonos magyar nyelv, éspedig a továbbélését illető használati korlátozás nélkül. A trianoni békediktátum folyamánként helyükön maradásuk ellenére a határon kívülre került magyar kisebbségek anyanyelvhasználatának már többrendbeli korlátai vannak, az ottani magyarság a kétnyelvűsödés és részben az asszimilálódás útját járja, illetőleg a nyelvi szétfejlődés bizonyos jeleit mutatja. A kivándoroltak

alkotta harmadik csoport, a Kárpát-medencén kívüli világ szórvány-magyarsága anyanyelvmegettartó képessége jól magyarázható okokból minimális, ebből következően csak átmenetileg fenntartható állapot.

3. Nyelvstratégia kidolgozásának azonban csak akkor van értelme, ha szigorúan tudományos alapokon áll. A fundamentumot értelemszerűen a nyelvtudomány adja. Tudniillik a nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelvhasználatot a társadalommal való összefüggés-hálózatában vizsgálja. Szükség van azonban mindazon tudományok vonatkozó tapasztalataira, eredményeire, amelyek a nyelvhasználattal összefüggő, a nyelvhasználatot befolyásoló területek kutatásával foglalkoznak (szociológia, társadalomlélektan, művelődéstörténet, történettudomány, politikatudomány, kultúratudomány, média, jogtudomány stb. (az utóbira l. például Kontra Miklós – Hattyár Helga 2002, Andrassy György – Vogl Márk 2010).

4. Minden nyelvstratégia valamely közösség érdekében születik. „Nyelvstratégia”-t mondunk, a nyelvről, pontosabban a nyelv használatáról – vagy éppen nem használata következményeiről – beszélünk, de voltaképpen a mindenkori nyelvközösségről, illetve egymással érintkező közösségekről szólunk. Ez teszi fontossá, ez teszi nehezzé, ez teszi adott esetben politikummá, nem ritkán kényes, vitákat és kormány szintű, sőt nemzetközi feszültségeket is okozva a nyelvpolitika részévé a nyelvstratégiát. Ha pedig a nyelvstratégia a nyelvpolitika része, akkor értelemszerűen része a nemzetpolitikának is. S ha így van, akkor ezt tudomásul kell venni, s így is kell kezelni.

5. A nyelvstratégia kétlépcsős tevékenység, amelynek van egy – legyen szabad hasonlattal éltem – diagnosztikus és van egy a „terápia” kidolgozásáról szóló része. Az első elsősorban, tehát nem kizárólagosan, nyelvtudományi feladatkör, a másodikkal bőven van már a társtudományok meghatározott eredményeire, tapasztalataira támaszkodó része is. A sorrend szigorúan kötött. Első ugyanis az állapot- és a helyzetfölmérés (-számbavétel és -leírás), s csak ez után következhet a „terápiás tevékenység” megtervezése. Az állapot és a helyzet ismeretének hiányában, a nyelv állapotára és helyzetére vonatkozó tényszerű adatok és

leírások tömege nélkül nem lehet továbblépni (a nyelvek helyzetének leírása csak széles körű tudományos együttműködéssel lehetséges). Azok az általános kérdések, amelyekre minden nyelvstratégia a szóban forgó információk ismeretében választ keres, a következők: *mit, miért, hogyan* célszerű, lehetséges, szükséges megtenni?

6. Mindenféle nyelvstratégia megvalósítása állami feladat, tehát közpénzből finanszírozandó. Az részletkérdés, hogy az állam hogyan oldja meg ezt a kérdést: külön intézmény létrehozásával, az Akadémián keresztül, különböző intézményekre testálva a feladatköröket, vagy miniszteriális menedzseléssel. Hangsúlyozandó azonban: a szakma teljes függetlenségét biztosítani kell, az illetékességi területeket és a gyakorlati teendőket világosan elkülönítve egymástól.

3.

A következőkben néhány, a fentebb leírtakhoz így vagy úgy kapcsolódó egyes kérdéskörökhöz fűzök rövid megjegyzéseket.

1. Amiről ma szó van, az abba a nálunk is több évszázados hagyományba illeszkedik, amelyet így nevezünk: az anyanyelvvel való tudatos törődés értelmiségi hagyománya, – de mondhatnám azt is, hogy az anyanyelvvel való tudatos törődés értelmiségi felelőssége. Ez a humanizmus korára visszamenő hagyomány mai terminológiával szólva annak felismeréséből született, hogy a nyelv (az anyanyelv) a közösség szempontjából oly fontos, hogy érdemes, illendő, sőt adott esetben szükséges foglalkozni vele. Részletekbe nem mehetek, néhány múltbeli mozzanat megemlítése azonban a jelen jobb megértése szempontjából sem érdektelen talán.

Ma nyelvstratégiáról, nyelvi tervezésről beszélünk. Viszonylag új elnevezések ezek. A fogalom azonban nem új. Legkésőbb a felvilágosodással, a nemzetté válás folyamatával válik az értelmiségi elit számára nyilvánvalóvá, hogy a közösség korszerűsítése – „fölemelése” az akkori szóhasználat szerint – csak korszerű, mai kifejezéssel élve: versenyképes nyelvvvel lehetséges. S mi történt? Ebben a korban a közmagyar nyelvi

norma kívánalma már magától értődő követelmény volt, szoros összefüggésben persze a nemzetté válás folyamatával, a magyar függetlenségi mozgalmak nyelvi téren is megnyilvánuló fölerősödésével. Eme közmagyar nyelvinorma-igény az írott nyelv síkján jelentkezett. A cél tehát a kiművelt standard, mondjuk úgy, az írott köznyelv létrehozása volt, amely a magas kultúra, tehát a művészetek és a tudományok művelésére, kifejezésére is alkalmas, egyszersmind a tudásközvetítés legcélravezetőbb eszköze. Nem beszélve arról, s ez akkor alapvető fontosságú (mai kifejezéssel élve: nemzetpolitikai) kérdés volt, hogy ez az alakuló közmagyar nyelv volt a formálódó nemzet együvé tartozásának legfontosabb és legnyilvánvalóbb szimbóluma is. Ennek érdekében mai szemmel nézve is korszerűnek mondható nyelvi tervezési tevékenységbe fogtak. A részleteket megint csak mellőzve két mozzanatot említek. Az egyik: meglepően korszerű volt az erdélyi Nyelvmívelő Társaság 1791-ben megfogalmazott programja. Benkő Loránd szerint „még a magyar felvilágosodás mozgalmas nyelvi-irodalmi miliójéből is kiemelkedik azáltal, hogy a magyar nyelvi művelődésnek ilyen nagyszabású, széles keretű, a tudományos nyelvtan írásától az iskolai nyelvtanításig, az irodalmi célú tájszógyűjtéstől a műszaki-természettudományi műnyelv fejlesztéséig, a játékszín ügyének felkarolásától a városi olvasóköri szervezéséig minden részletre kiterjedő elgondolásait az [abban az] időben sehol másutt nem fogalmazták meg. Ilyen részletesen, tételesen még Kazinczyék sem” (Benkő Loránd 2010: 288–289). A standardizálás szóban forgó szakaszában olyan gond jelentkezett, amellyel – más-más nyomtatékkal és más körülmények között persze – ma is szembesülünk a nyelvi szétfejlődésnek nevezett jelenség miatt. Ezzel kapcsolatban idézzünk emlékezetbe valamit. A Habsburg birodalomban Erdély és a Részek (Partium) jogi értelemben nem voltak Magyarország részei. A Magyarország és Erdély közötti természetes nyelvhasználati különbségek mindenki számára nyilvánvalóan érzékelhetők voltak. Aranka György meg is fogalmazta már 1791-ben a leselkedő veszélyt, hogy ti. „megeshetnék, hogy egy nemzetben két nyelv [ti. két magyar nyelv] lenne” (Benkő Loránd 2010: 287; megjegyzés: ma a Kárpát-medencei magyarság 8, még hozzá különböző államnyelvű országban él). Mit lehetett kezdeni az akkori helyzetben? Az erdélyiek számára is nyilvánvaló volt, hogy „írásbeliségük sajtóságai nem egy vonatkozásban elüt-

nek a magyarság »nagyobbik felétől«, és maguk is mérlegelték, hogy [...] alkalmazkodási kötelességeik a közmagyar nyelvi norma kimunkálása, izmosítása érdekében nekik is vannak” (Benkő Loránd 2010: 286–287). Az üzenet világos: közös ügyben közös a felelősség is. A közmagyar nyelvváltozat tekintetében is. A másik kiemelendő mozzanat: az 1825-ben alapított Akadémia, illetőleg ennek jelentősége és szerepe. Az Akadémia indulásakor már körvonalazódik, majd lényegében meg is valósul a nyelvi tervezés mindegyik területe. Kazinczyék tevékenységének korszerűségét jól mutatja, hogy elgondolásuk a mai körülmények között is figyelemre méltó (vö. Tolcsvai Nagy Gábor 2004).

2. A nyelvstratégiának a mindenkori helyzethez kell alkalmazkodnia, s ki kell terjednie a nyelvközösség egészére. Mi történt a felvilágosodás és a reformkor idején nálunk? Az akkori értelmiség az anyanyelv mellé állt, benne nemcsak identitásképző, közösséget összetartó szimbólumot, hanem a társadalmi korszerűsítés eszközét is látva. Igen ám, de szókészletében, stílárius lehetőségeiben, a tudományok művelésében még visszamaradott nyelv volt a magyar. Mit tettek? Versenyképessé tették, s kodifikálták a magyar standardot.

Ma persze egészen más a helyzet. A nemzetivé válás szakaszán már régen túl vagyunk (a moldvai csángók ebből a folyamatból kimaradtak annak idején, mert nem a Magyar Királyság területén, hanem egy más állam fennhatósága alatt éltek). Van versenyképes írott és beszélt köznyelvünk is. Ma a kettős fő feladat ez: megtartani az anyanyelv versenyképességét és elősegíteni a magyar nyelvben való megmaradást. (Az előbbi elsősorban az általános globalizálódás és a tudományok, szakmák művelésére is kiható következmények miatt, az utóbbi a kisebbségi létből következő hátrányok miatt megkerülhetetlen.) Tudvalévő, hogy a kisebbségi magyar közösségek körülményeik és a kétnyelvűség miatt mind Magyarországtól, mind a többi Kárpát-medencei országtól eltérő utat járnak. „A nyelvi szétfejlődés tény. A magyar nyelv egészében mégis megőrizte viszonylagos egységét. Nem a szétfejlődés veszélyezteti a kisebbségi magyarság nyelvét, hanem sokkal inkább a leépülés, a funkcionális térvesztés, a nyelvi rendszer eróziója. Ez pedig a kisebbségi magyarság nemzeti identitását is veszélyezteti” (Görömbei András 2008: 11). Ennek ismeretében aligha vitatható,

hogy a globalizálódó, versenyre kényszerítő világban megkülönböztetett figyelemmel kell lenni arra, hogy a magyar köznyelv – közmagyar-ként – említett viszonylagos egységét, illetőleg versenyképességét és tekintélyét megőrizve szolgálja a magyar nyelvközösséget, tehát a mindenkori magyar-magyar kommunikációt. A magyar nyelvközösség mai helyzetéből, szétszórtságából (csak a Kárpát-medencében nyolc államban él mintegy 12,5–13 millió magyar) az is következik, hogy csak olyan nyelvstratégiát érdemes kidolgozni, amely tekintettel van a nyelvközösség eltérő helyzetben lévő csoportjaira. Márpedig e téren a magyar nyelvközösség a lehetséges élethelyzetek és nyelvi helyzetek igencsak széles skáláját mutatja a legmagasabb szintű szépirodalmi és tudományos nyelvhasználattól a magyarnak mint emlékezeti nyelvnek a már csak némi archaikus foszlányokat őrző használatáig. Nyilvánvaló, hogy más teendők adódnak a nyelvcsere küszöbére érkezett, nyelvetvesztő közösségek és egyének esetében, mások a nemzeti identitásukat még őrzők és a már nem őrzők körében, mások a feladatok kisebbségi körülmények között, mint Magyarországon – a sort folytathatnám. A magyar nyelvstratégia ennek megfelelően a magyar nyelvközösségben jelentkező összes fontos, az anyanyelvi nyelvhasználattal, a társadalmi nyelvi praxissal összefüggő kérdésre választ adni képes, összetett s kellően differenciáló stratégia kell, hogy legyen. Ám meg kellene haladni a „Mindenkinek jót akar, de másképp” (Kontra Miklós 1998: 14) gyakorlatát.

3. A politikai szféra és a közvéleményt jelentősen alakító média egy része sajnos meglepő tájékozatlanságot és bizony érzéketlenséget mutat – egyszersmind terjeszt – az anyanyelvről kapcsolatos kérdések iránt. Túl sok a tévhit, a mítosz, a sztereotípiák és a valós helyzet nem ismeretéből következő naiv ábránd és pesszimizmus. Bizony józanabb illúziótlanságra éppúgy nagy szükségünk volna, mint tényszerű ismereteken alapuló, egészséges nemzeti öntudatra. Az anyanyelvközösséggel, az anyanyelvről összefüggő témákban is. Kérdés, nem lehetne-e az iskola segítségével osztályszintű hatókörű felvilágosítással hatástalanítani a téves nézeteket, s nem lehetne-e az anyanyelv presztízsét tudati és érzelmi szinten is megerősíteni. A válasz: lehet, sőt kell! S ebben a közoktatásnak, de a médiának is jelentős szerepet kellene vállalnia.

4. A szűkebb szakmai körökön kívül is tudható, hogy nemcsak a nagyközönség tagjai, hanem a nyelvészek egy része sem vall azonos nézeteket az anyanyelv-használat megítélésével összefüggő bizonyos kérdésekben. Ez önmagában persze nem baj. Úgy tűnik azonban, valami mégiscsak problematikus – vagy az lehet. Vö.: „Szorosabban az ideológus, sztereotípiákon alapuló nyelvmagyarázatok tekintve ma sem állunk távol a 19. század eleji állapotoktól: ideológiailag erőteljes, gyakran szélső nézeteket hangoztatók táborai állnak szemben egymással. Érvelésük a kelleténél sűrűbben távolodik el a nyelvi gyakorlattól, valóban hatalmi harccá alakulva, egy kérdést a középpontba helyezve: ki fogja uralni a magyar nyelvről szóló diskurzust. Ezek a táborok egyetemes eszmékre hivatkoznak, de egyikük nézőpontja sem egyetemes, mindegyik részleges, partikuláris és provinciális” (Tolcsvai Nagy Gábor 2009: 82). Tudvalévő: „nemegyszer politikai közegbe átcsúszó ideológiai küzdőtérén” (i. h.) áll a diskurzusból részt vevők egy része, szakmai hitelét kockáztatva ezzel. Pedig a mi dolgunk az volna, amit Péntek János így fogalmazott meg egyik 2012. évi előadásában Sepsiszentgyörgyön: „mi csak a közösség iránti elkötelezettséget vállaljuk – véleményünk szerint az egyetlen lehetséges közös nevezőt a megosztott magyar világban –, másfajta «elkötelezettségeket» nem”.

5. A rendszerváltoztatás óta egyre gyakrabban megfogalmazódik, hogy szükség van magyar nyelvstratégiára. Hogy nem korábban volt szó erről, annak elsősorban politikai okai voltak. A rendszerváltoztatás után a korábban eltakart valóság feltárult előttünk, a kutatók előtt is, megindult a (részben eufóriás) tervezgetés is. A ma szempontjából legfontosabb előzmények röviden: 1. Az 1992. évi két nyelvművelő konferencia hatvannál is több előadója közül már többen is a nyelvstratégia kérdéseivel foglalkoztak (l. ezeket Lőrincze Lajos 1993). 2. 1993-ban indult annak a munkaközösségnek a kialakítása Kontra Miklós vezetésével az MTA Nyelvtudományi Intézetében, amelynek célja szociolingvisztikai helyzet- és állapotleírás elkészítése volt a Kárpát-medencei magyar nyelvről, különös tekintettel a határon túli magyar nyelvhasználatra. (Egyrészt *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című kutatási programról, másrészt a *Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat* és a *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú* című kutatá-

sokról van szó.) 3. Az Akadémia 1997-ben nyelvstratégiai konferenciát szervezett, s ezen egyetértés volt abban, hogy a) az anyanyelv, az anyanyelvi kultúra vizsgálata, fejlesztése az egész kutatói társadalom dolga, b) meg kell találni a tanszéki és kutatóintézeti munkatársak szerepét és az akadémiai eszközöket, c) korszerű nyelvművelő programra van szükség (Glatz Ferenc 2002: 74). Jóval fontosabb volt, hogy 2001-ben az Akadémia kezdeményezésére s magyarországi támogatással magyar nyelvi kutatóállomások jöttek létre Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Szerbia-Montenegróban, s 2003-ban kapcsolódtak hozzájuk szlovéniai, ausztriai és horvátországi kutatóhelyek, melyek nem önállóan, hanem valamely más oktatási intézmény belső szervezeti egységeként jöttek létre. E kutatóállomások munkatársai nagyon hasznos és produktív munkát végezve számos területen nyújtottak közvetlen segítséget kisebbségi anyanyelvtársaiknak: nyelvészeti kutatások végzése, publikációk, előadásorozatok, nyelvi tanácsadás és információszolgáltatás a világhálón is, nyelvi jogok, törvények fordítása és magyarázata stb. (Benő Attila – Péntek János szerk. 2011). A Termini hálózat megerősítésére és létbiztonságát garantáló rendszeres támogatásra feltétlenül szükség van. 4. Folyt és folyik további számos, változatos tematikájú, idevágó szociolingvisztikai kutatás, s megjelent több, nyelvstratégiai kérdésekkel foglalkozó tanulmány nálunk is (itt csak Szépe György, Kontra Miklós, Tolcsvai Nagy Gábor és Balázs Géza nevét említem). Mindeme – és más – kutatásoknak köszönhetően ma számottevően többet tudunk a magyar nyelv helyzetéről és a nyelvi tervezésről, mint akárcsak 10 évvel ezelőtt.

Irodalom

- Andrássy György – Vogl Márk szerk. 2010. *Az emberi jogok és a nyelvek*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Budapest: MTA.
- Benkő Loránd 2010. *Nemzet és anyanyelve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Benő Attila – Péntek János szerk. 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda, Kolozsvár: Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.

- Glatz Ferenc 2002. *Új szintézis felé. Beszéddek, cikkek, jegyzetek. 1998–1999.* Budapest: Pannonica Kiadó.
- Görömbei András 2008. *A nemzeti önismeret értékei.* In: Fedinec Csilla szerk., *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság.
- Kontra Miklós 1998. Sorozatszerkesztői előszó. In: Csernicskó István, *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest, Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. 13–15.
- Kontra Miklós – Hattyár Helga szerk. 2002. *Magyarok és nyelvtörvények.* Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Lőrincze Lajos felelős szerk. 1993. Az 1992. október 15–16-i nyelvművelő konferencia és az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia teljes anyaga. *Magyar Nyelvőr* 117/4: 393–614.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében.* Budapest: Áron Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk., *Nyelvi ideológiák, attitűdök és sztereotípiák.* Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kar. 75–84.